

O'SMIRLARNING INTELLEKTUAL SALOHİYATINI RIVOJLANISHIDA QOBILIYAT VA ISTEDODNING O'RNI

L.Bektursinova

QQDU Pedagogika va psixologiya kafedrası docent., PhD.

R. O'rinboeva

QQDU 4-kurs amaliy psixologiya yo'nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639675>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'smirlarning intellektual salohiyatini rivojlanishida ularning tug'ma qobiliyat va iste'dodining o'rni muhim ahamiyatga ega ekanligi. Rivojlanish jarayonining har bir o'tish davri, qobiliyat faqat harakatda, rivojlanishda mavjudligi yoritilgan.

Kalitso'zlar: o'smir, intellektual salohiyatini, qobiliyat, iste'dod, maxsus qobiliyat, tabiiy xususiyat.

O'smirlarning intellektual salohiyatini rivojlanishida ularning tug'ma qobiliyat va iste'dodining o'rni muhim ahamiyatga ega. Tug'ma qobiliyatga ega bo'lgan yoshlarimiz kattalarning har bir ta'limiy, tarbiyaviy va kasbiy ta'limotlarini tez ilg'ab oladilar va tez o'zlashtirib hayotga tadbiq eta oladilar. Lekin bu qobiliyat va iste'dod, barcha yoshlarimizga tug'ma talant nasib etavermaydi. Shunday ekan, qobiliyatni shakllantirib borish, yoshlarning iste'dodini oshirib borish birinchi navbatda pedagoglarimizga va keng jamoatchilik zimmasiga ya'ni oila, mahalla, o'quv muassasalari va korxona, tashkilot, ustaxona boshqaruvchilari zimmasiga tushadi. Iste'dod tushunchasining asosiy mazmuni "qobiliyat" degan tushunchani ham anglatadi. Bizningcha, amaliyotda qo'llaniladigan «qobiliyat» tushunchasi uchta asosiy qismga ega.

Birinchidan, qobiliyat psixologik o'ziga xos alohida xususiyatlarga ega bo'lib, bir odamni boshqasidan farqlaydigan qobiliyat tushuniladi, barcha odamlar xos bo'lgan qobiliyat haqida gap ketganda hech kim bu iborani ishlatmaydi. "Qobiliyat" so'zi marksizm-leninizm asoschilari bashora qilganidek bu - «Har kim qobiliyatiga yarasha» degan shiorda qo'llanilgan, xolos.

Ikkinchidan, qobiliyat iborasi umuman olganda odamdagi o'ziga xos har qanday turli xususiyatlarni anglatmay, balki faqat turli faoliyatlarni bajarishda erishgan muvaffaqiyatiga bog'liq bo'lgan shaxsga nisbatan qo'llaniladi. Ba'zi odamlar shubhasiz o'ziga xos fazilatlariga ega: jizzakilik, lanjlik, yalqovlik kabi xususiyatlarni odatda qobiliyat deb bo'lmaydi, chunki har qanday faoliyatda ham har doim muvaffaqiyatga erishish mumkin emas.

Uchinchidan, «qobiliyat» tushunchasi ayrim shaxslarda, ya'ni uning bilimi yoki bilarmonligiga qarab belgilanmaydi. Ko'pincha, pedagog o'quvchining faoliyatidan uncha qoniqmasada, lekin shunga qaramay yaxshi o'zlashtirilmayotgan bola boshqa o'rtoqlaridan ortda qolmay fanlarni yaxshi o'zlashtirishga harakat qilishi bilan o'qituvchini xursand qiladi. Pedagog o'zining noroziligini o'quvchi bilan yetarlicha shug'ullanmasligini asoslab: o'quvchining «qobiliyatiga e'tibor berib», o'quvchi bilan ko'proq shug'ullansa bilimni yaxshi o'zlashtira olish qobiliyati bor degan xulosa keladi.

Har qanday o'smirni faoliyati va bilimdonligi asosida tashkiliy ishga nomzodlikka ko'rsatib va bu ko'rsatishni «yaxshi tashkiliy qobiliyat» bilan asoslashadi, albatta, «tashkiliy qobiliyat»ga ega bo'lish bu – «tashkiliy mahorat va bilarmonlik»ka ega degani emas ekanligi haqida o'ylashmaydi. Balki aksincha bo'lib chiqishi ham mumkin: hali tajribaga ega bo'lmagan yosh xodimni «tashkiliy qobiliyati»ni asoslab nomzodlikka ko'rsatishganda balki u hali shu davrda yetarli mahorat va tajribaga ega bo'lmasligi mumkin-u, lekin o'zining bilimdonlik qobiliyati tufayli tez orada mahorat va tajriba orttirib, muvaffaqiyatga erishishi ham mumkin. Yuqoridagi misollardan kelib chiqib, hayotda qobiliyat tushunchasi ostida odatda mavjud bo'lgan bilim, mahorat va mahoratdan iborat bo'lgan, lekin, bu bilim va mahoratlarga tez va oson erishishni anglatadigan o'ziga xos hususiyatlar ko'zda tutiladi. Biz qobiliyatni shaxsni tabiiy imkoniyatlari deb tushunishimiz mumkin emas, chunki, qobiliyatni biz « har bir shaxsning o'ziga xos psixologik hususiyatlari» deb aniqladik, shuning uchun bu har qanday shaxsda mavjud bo'lgan tabiiy xususiyat deb xulosa chiqarish aslo mumkin emas. Tabiiy bo'lib faqat anatomo-fiziologik hususiyatlar, ya'ni qobiliyatning rivoji asosida yotgan iste'dod bo'lishi mumkin, qobiliyatning o'zi ham doimiy rivojlanish natijasida paydo bo'ladi.

Qobiliyat - odam psixikasining eng muhim hususiyatlaridan biri bo'lib, bu xususiyatlarni haddan tashqari keng to'ldirish imkoni oqibatida qandaydir bir qobiliyatning nisbiy zaifligi hattoki shunday bu qobiliyat bilan hammasidan ko'ra bir-biri bilan chambarchas bog'liq faoliyatning muvaffaqiyatli bajarish imkoni aslo yo'q emas. Bir shaxsda qobiliyatning yetishmasligi keng rivojlangan boshqa bir shaxs bilan o'rtalarida juda katta chegara qoplangan bo'lishi mumkin.

Aynan chegaraning qoplashning imkoniyati har xil: muammon, musiqiy iste'dod va musiqaga yoki biror bir shunga o'xshash sohaga bo'lgan qobiliyat bilan bog'langan faoliyat iste'dod bo'lmasa har qanday urinishlar oqibatda omadsizlikka olib kelishi muqarrar.

Qobiliyatlilikning u yoki bu boshqa maxsus ko'rinishlardagi tushunchalarning mazmuni xam ahamiyatli tarzda o'zgarishga yuz tutadi, bu albatta tegishli faoliyatning ushbu davrda va ushbu jamiyat formatsiyasining "muvoffaqiyatli" bajarilish kriteriyalarining qanaqaligiga bog'liq, albatta. «Musiqiy iste'dod» tushunchasi albatta, biz uchun jiddiy ravishda boshqa mazmunga ega, bir ovozli musiqadan boshqa musiqani bilmaydigan xalqlar ham bo'lishi mumkin. Musiqaning tarixiy rivojlanishi musiqiy iste'dodning o'zgarishiga ham olib keladi. Shunday qilib, «iste'dod» tushunchasi aniq, tarixiy rivojlanayotgan ijtimoiy mehnat amaliyoti uslubi bilan o'zaro bog'lanmasa xech qanday ahamiyatga ega emas. Yana bir muhim tomonini belgilab qo'yamiz. Iste'doddan faoliyat muvaffaqiyatli bajarilishi emas, balki, faqat bu muvaffaqiyatga erishish imkoniga bog'liq. Savolning psixologik tomondan chegaralangan taqdirda ham, biz aytishimiz kerakki, har qanday faoliyatni muvaffaqiyatli bajarilishi uchun nafaqat iste'dod, ya'ni qobiliyatning muvofiq birligi, balki zarur mahorat va bilarmonlik ham talab qilinadi.

Quyidagi ikkita holat o'rtasida katta farq mavjud "O'smir o'zining qobiliyatligi bilan bunday faoliyat turlarini muvaffaqiyatli bajarish imkoniyatiga ega" va " O'smir o'zining qobiliyatligi bilan bunday faoliyat turlariga moslashgan"ligidir. Qobiliyatlik faoliyat tanlovini aniqlab beruvchi yagona faktor hisoblanmaydi, shuningdek u faoliyatning bajarilish muvoffakiyatini aniqlab beruvchi yagona faktor bo'lib ham hisoblanmaydi.

Maxsus qobiliyat (lotinchadan specialis - o'zgacha) – shaxsning ma'lum turdagi faoliyatning muvaffaqiyatli bajarilgan imkonlari bo'lgan psixologik holatning o'ziga xosligi (musiqiy, sahnaga oid, adabiy) va shu kabilar. Ularning rivoji iste'dodga munosib bo'lib, muammon, musiqiy xotira - qobiliyatga tayanadi.

Voyaga yetish ya'ni yoshga oid shakllanish davri davomida maxsus qobiliyatning rivojlanishining eng qulay davri hisoblanadi. Katta ahamiyatga ega bo'lgan iste'dod anatomik - fiziologik asosda yetarli darajada farqlanishi mumkin bo'lgan maxsus qobiliyatning tuzilishi hisoblanadi. Shunday qilib, maxsus qobiliyat ma'lum darajasi (matematik, badiiy va h.k.) har qanday sog'lom bolada shakllangan bo'ladi. Shu bilan, maxsus tashkil qilingan o'qitish sharoitida bolaning qobiliyatini yo'naltirish rivojlanishida aniq xulosalar mavjud.

Biologik rivojlanishning ma'lum darajadagi bosqichda ro'yobga chiqqan psixikani o'zi ularning mavjudlik sharoitlariga organizmlarning qiyinchilik bilan moslashishini ta'minlab uning omillaridan biri sifatida bo'lib turadi. Psixika odamga o'tib yangi sifatli ijtimoiy-tarixiy qonuniylikga bog'langan tuzilmaga ega bo'ladi. Faoliyat darajasida muntazamlikni saqlashda yetakchilik qilib, psixika faolligini namoyon bo'lishining oliy asosi bo'lib hizmat qiladigan shaxs tuziladi. Qobiliyat deb biz o'ziga xos psixologik hususiyatni ataymiz, tug'ma hususiyatlar esa faqat anatomo-fizeologik bo'lishi mumkin. Shuning uchun ilmiy tahlilda tug'ma qobiliyat haqida so'zlash mumkin emas. Tabiiy bo'lib faqat iste'dod, ya'ni anatomo-fiziologik rivojlanish asosida yotgan o'ziga xos hususiyatida, qobiliyatlarning o'zi esa har doim rivojlanish natijasi o'quv va tarbiya jarayonida birinchi navbatda amalga oshadi.

Muammo shundaki, shaxs asliga muvofiq bo'lgan ma'no jihatidan u «tabiatdan berilgan» qobiliyatga ega bo'la olmaydi, balki faqat ushbu qobiliyatning tabiiy rivojlanish yo'nalishlariga ega bo'lishi mumkin. “Tabiiy qobiliyat” haqida gapirib, biz har doim qobiliyatlarning o'z tabiiyligini emas, balki ularning nishonalarini rivojlanish asosida bo'lganini nazarda tutishimiz kerak.

Qobiliyat faqat harakatda, rivojlanishda mavjud. Bu rivojlanish faqat u yoki boshqa aniq faoliyat jarayonida amalga oshadi. Bu shaxsning aniq faoliyatisiz qobiliyat mavjud emasligini ko'rsatadi.

Har qanday qobiliyatni zaruriyat bilan talab qiladigan, usiz amalga oshmaydigan faoliyat jarayonida rivojlanib paydo bo'ladi. Bolaning oldiga uning yordamisiz yechiladigan muammolar qo'yib qandaydir ma'lum qobiliyatni hech qachon tarbiyalab bo'lmaydi. Muammo shundaki, o'smirlar o'z qobiliyatlarini mavjud shart-sharoitlarga qarab rivojlantirishlari yoki aksincha, ularni rivojlantira olmasliklari ham mumkin. Yaxshi qobiliyatlarning ko'rsatkichlardan biri deb erta namoyon bo'lgan qobiliyatni tan olinadi, biroq, lekin erta namoyon bo'lgan qobiliyatning yo'qligi qaysidir me'yorda zaiflik ko'rsatkichi yoki ayniqsa munosib qobiliyatni yo'q deb hisoblash mumkin emas.

Birinchidan, erta namoyon bo'lgan qobiliyatlar imkoni nafaqat o'smarning iste'dodiga bog'liq, balki uning hayotidagi birinchi yillari o'tgan tarbiyaviy sharoitga ham bog'liqdir. Juda erta namoyon bo'lgan har qanday qobiliyatlar kuzatilayotgan hamma holatlarda ham, bu qobiliyatning rivojlanishida ota-ona yoki boshqa kimsalarning o'rni yoki to'g'ri (tartibli bo'lmasa xam) tashvishlari, yoki, hech bo'lmaganda, bolani mana shu qobiliyat rivojlanishi

mumkin bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanishiga yo'naltiradigan sharoitning yaratib berishga ham bog'liq. mavjud. Bu sharoitlarning yo'qligida qobiliyat namoyon bo'la olmaydi.

Ikkinchidan, ko'p bolalarda qobiliyat ilk bor faqat doimiy shug'ullanish natijasida rivojlana boshlaydi va bu aslo qobiliyatning zaifligini ko'rsatmaydi, aksincha, ba'zi bolalarda mazkur soha bo'yicha mislsiz iste'dodga ega ekanligi keyinroq namoyon bo'lishi mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o'smir qobiliyatini har qanday holatda tarbiyalab o'stirishda, avval pedagogik-psixologik xulosa chiqarmasdan turib, salbiy xulosaga kelish mumkin emas.

Har bir o'smirlarga, uning shaxs xususiyatidan kelib chiqib, uning tarbiyaviy jarayoniga biror psixologik yoki pedagogik uslubni qo'llash murakkab jarayondir. Lekin bu davr talabidir.

Muayyan takomillashgan pedagogik yoki psixologik uslubni qidirib, uni mantiqiy-nazariy jihatdan to'liq anglab olish va amaliyotga qo'llashgacha bo'lgan murakkab jarayonga qaraganda – jarayonning o'zini loyihalashtirish eng qulay va samarador uslubdir. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, tarbiyaning hech bir uslubiyotini – tarbiyalanuvchilarga hech qachon bir xilda qo'llab bo'lmaydi. Ya'ni har bir o'smirlarga individual yondoshish kerak.

O'smirlarga yo'naltirilgan tarbiya tizimi o'qituvchidan tarbiya uslubiyotlariga alohida munosabat bilan yondoshishni, uslubiyotni hamda mavjud holatni to'liq o'rganishni, jarayonga ijodiy muhitni olib kirishni taqozo etadi. Bunga asosiy sabab:

- tarbiya jarayonida to'liq muvaffaqiyatga erishish yoki muvaffaqiyatsizlik tahdidining mavjudligi;

- o'smir to'qnashadigan va ba'zan ko'p yillar davomida muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz kurashadigan hayotiy holatlardan biri – bu fikrining o'ylaganidek ro'yobga chiqmasligini anglashi;

- o'smirlar ko'pincha o'zining dunyoqarashi, tasavvurining qanday darajada kengligidan kelib chiqib, fikrlaydi hamda bu fikrlashni mavjudlikning ijobiy, yoki salbiy holatlari bilan bog'lab tahlil qila olmasligidir.

Agar o'smirlar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdagi yetakchi faoliyatini aniqlab, unga ijtimoiy psixologik ta'sirlarning o'ziga xosligidan kelib chiqib quyidagilarni asoslashimiz mumkin.

O'smirlar ongli ravishda egallangan axloq normalari asosida o'z xatti-harakatlarini yo'lga solishiga intiladilar. Bu esa, avvalo o'smirning o'zini anglashining o'sishida namoyon bo'ladi. O'zini anglash murakkab psixologik struktura bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Birinchidan bolada tashqi olamdagi predmet tasiridan paydo bo'lgan sezgilari o'z tanasi bilan farq qila boshlaganda vujudga keladi.

Ikkinchidan o'zining shaxsiy "Men"ligini faol faoliyati asosida anglashi. Uchinchidan o'zining psixik xususiyati va xislatlarini anglashi.

To'rtinchidan ijtimoiy, axloqiy o'z-o'ziga baho berishning ma'lum sistemasini anglashi.

Har tomonlama yetuk shakllangan, komil shaxs g'oyasi shaxsiyatning azaliy orzusi bo'lib hisoblanadi va ushbu darajaga erishish borliqni, jamiyatni bilishning muhim manbai sanaladi. Milliy model nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo'lsak, har tomonlama kamol topgan shaxs, o'z sohasi bo'yicha mahoratli mutaxassis darajasiga erishadi. Buning natijasida yetuk shaxs hayot va

faoliyatida ijtimoiy – tarixiy psixologik namuna bosqichiga o‘tib o‘tadi, o‘zining salohiyati bilan sohani taraqqiy ettirish manbaiga aylanadi. Individuallik namunasi milliy va shaxsiy ahamiyat kasb etadi, rivojlanishni harakatlantiruvchi mexanizmi vazifasini bajaradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, qobiliyat tushunchasini shaxsning tabiiy xususiyati deb qabul qilmay, biroq biz ko‘p hollarda qobiliyat rivoji asosida ba’zi shaxslarda tabiiy hususiyat, ya’ni iste’dod ham mavjudligini ko‘rishimiz mumkin.

REFERENCES

1. Адизова Т.М. Психокоррекция Т.: 2005. Б-58
2. Бойярд Р.Г., Боярд Д. Ваш беспокойный подросток: Прак. Руководство для отчаявшихся родителей: пер.с англ. – М.1991 – 229 с.
3. Давлетшин. М.Г."Замонавий мактаб уқитувчисининг психологияси". Т. 1999 йил.
4. Еникеев М.И. Общая и социальная психология: учебник для ВУЗов. –М.: НОРМА, 2002. – 624 с.
5. 23.Каримова В.М. Психология.Тошкент: А.Қодирий номидаги нашриёт, 2002.205 б.
6. Lolaxon B., Ayjamal B. PEDAGOGIK INSTITUTLARDA BILIM BERISH MAZNUNI VA BILIM OLISH MALAKASINI SHAKILLANTIRISH //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 20. – №. 4. – С. 142-143.
7. Бектурсинова Л. ФАСИЛИТАЦИЯ ВОСИТАСИДА ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ //ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА. – 2017. – Т. 35. – №. 4. – С. 50-53.
8. Bektursinova L. X., Madaminova N. O. CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF LITTLE CHILDREN'S MENTION //Modern Science and Research. – 2024. – Т. 3. – №. 5.
9. Bektursinova L. X., Ismailova G. ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE FAMILY IN AGGRESSIVE SITUATIONS IN ADOLESCENTS. – 2024.